

**ARABIZMLARNING QIYOSIY FONOLOGIK-MORFOLOGIK TAHLILI:
ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA «AL-» ARTIKLI, ASSIMILYATSIYA VA
GEMINATSIYA****Burxonov Utkir Farkhod o'g'li**

Samarqand davlat chet tillari instituti

Ispan va italyan filologiyasi kafedrası, dotsent (v.b.) PhD.

burxonov@samdchti.uz

Annotatsiya: Maqolada arab tilidagi aniq artikl «al-»ning fonetik assimilyatsiyasi (“shamsiy (quyosh)—qamariy (oy) harflari” qoidasi) va uning ispan tilidagi arabizmlar shakllanishiga ta’siri izohlanadi. Assimilyatsiya natijasida al- prefiksining /l/ fonemasi shamsiy (quyosh) harflari bilan qo’shib geminatsiya hosil qilishi, biroq ispan fonotaktikasi geminatsiyani (vibratsiyali rrdan tashqari) rad etgani bois bu ikkilamchi artikulyatsiyali undoshning ispancha qabulida reduksiya qilinishi ko’rsatiladi.

Kalit so‘zlar: arabizmlar, al- artikli, shamsiy (quyosh)—qamariy (oy) harflari, assimilyatsiya, geminatsiya, ispan tili, o‘zbek tili, singulativ.

Arab tilidan Yevropa va Markaziy Osiyo tillariga o‘tgan leksik qatlam — arabizmlar — tarixiy aloqa, din, ilm-fan va savdo yo‘llari ta’sirida shakllanib kelgan. Andalus davri ispan tiliga kirib kelgan arabizmlar o‘zida fonologik-morfologik moslashuvni yaqqol aks ettiradi: al-artiklining assimilyatsiyasi va ispan tilida geminatsiyaning qisqarishi bu jarayonning markaziy mexanizmlaridan biridir. O‘zbek tilida esa arab tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va rus tili vositasida kirgan so‘zlar tarkib topgan bo‘lib, al- prefiksining kelib chiqishi ko‘pincha “artikl” deb noto‘g‘ri talqin qilinadi. [1,62].

Arab tilining fonetikasi (talaffuz tizimi)da undosh tovushlar o‘zaro assimilyatsiyaga uchrash-uchramasligiga qarab ikki toifaga bo‘linadi. Assimilyatsiyaga moyil fonemalar arab grammatiklari “Shamsiy harflari” (الحروف الشمسية, al-ḥurūf aš-šamsiyya) deb ataydigan yozuv belgilari bilan ifodalanadi: bu atama “quyosh” ma’nosidagi شمس (šams) so‘zining bosh tovushiga ishora qiladi; u /al-/ artiklining /l/ tovushi bilan qo‘shilib ketadi, shuning uchun الشمس so‘zi al-šams emas, aš-šams deb talaffuz qilinadi. Assimilyatsiyaga uchramaydiganlari esa “Qamariy harflari” (الحروف القمرية, al-ḥurūf al-qamariyya) deb ataladi, chunki قمر (qamar) — “oy” so‘zining bosh tovushi bunday qo‘shilishga uchramaydi.

Shamsiy harflari: /t/ (>ت), /t/ (>ث), /d/ (>د), /d/ (>ذ), /r/ (>ر), /z/ (>ز), /s/ (>س), /š/ (>ش), /š/ (>ص), /d/ (>ض), /t/ (>ط), /z/ (>ظ), /l/ (>ل) y /n/ (>ن), qolgan harflar esa qamariy harflari sanaladi: /ʔ/ (>ء), /b/ (>ب), /ğ/ (>ج), /h/ (>ح), /h/ (>خ), /ʔ/ (>ع), /ğ/ (>غ), /f/ (>ف), /q/ (>ق), /k/ (>ك), /m/ (>م), /n/ (>ن), /h/ (>ه), /w/ (>و) y /y/ (>ي). [2,15].

Ispan tiliga arabizmlar arab tilidagi aniqlovchi artikl al- bilan birga kirgan. Shu bois, arabchada qamariy harfi bilan boshlanadigan soʻzlar ispanchada boshida al- ni saqlaydi; shamsiy harfi bilan boshlanadiganlari esa ispan tilida a- va dastlabki undoshning geminatsiyasi bilan boshlanadi. Biroq ispan tili (koʻp tebranishli rrdan tashqari) undosh uzunligini qabul qilmagani uchun bu geminatsiya soddalashgan. [3,46].

Masalan, qamariy harfi bilan boshlanadigan (yaʼni artikl al- saqlangan) soʻzlardan kelib chiqqanlari: البقارة al-baqqāra → albacara → shahar devorining tashqi himoya maydoni, القاضي al-qāḍī → alcalde → hokim, القصر al-qāṣar → alcázar → qasr, البندقة al-búndiqa → albóndiga → goʻshtdan tayyorlangan yumaloq shakl “frikadel”, المخدة al-muḥádda → almohada → yostiq, البرقوق al-barqūq → albaricoque → oʻrik, الحمرة al-ḥúmrā → alfombra → gilam, الجبرة al-ğábra → álgebra → algebra va boshqalar. Al- bilan boshlanuvchi arabizmlar juda koʻp boʻlgani uchun, xalq orasida almendra → bodom yoki almadreña → yogʻoch kovush kabi shunday boshlanuvchi, aslida esa arabcha kelib chiqishga ega boʻlmagan soʻzlar ham arabizm deb hisoblangan.

Shamsiy harfi bilan boshlanadigan shakllardan kelib chiqqan holatlarda, aniqlovchi artiklning al- prefiksi kelgan shamsiy harfiga moslashib, /l/ fonemasini oʻsha harfga assimilyatsiya qilgan boʻladi; shuning uchun ispan tilidagi arabizmlar boshida faqat a- bilan boshlanadi (boshlangʻich assimilyatsiyalangan undoshdagi geminatsiya qisqargani uchun). Masalan: الدفلة ad-dífla → adelfa → zakkum — zaharli buta, الزيت az-zayt → aceite → yogʻ, الزيتون az-zaytūna → aceituna → zaytun, الصراط as-sirát → acirate → sirot, الزعفران az-zaʿfarán → azafrán → zafaron, السكر as-súkkar → azúcar → shakar va h.k.

Bu geminatsiyaning qisqarishi shunisi bilan izohlanadiki, ispan tili fonologiyasi miqdoriy davomiylikni qabul qilmaydi — na unli tovushlarda, na undoshlarda.

Vaqt oʻtishi bilan, Ispaniya hududida arab tilida soʻzlashuvchilar kamayib (XVI asr oʻrtalarida arab tili taqiqlangan, XVII asr boshlarida uni soʻzlashganlarning avlodlari — “moriscolar” [4,219]. — quvgʻin qilingan), yangi arabizmlar ispan tiliga arabcha artiklsiz kirib keladi. Soʻz tarkibida artiklning qoʻshilib-qoʻshilmaganligi (aglutinatsiyasi) arabizmning qadimiyligini aniqlashga xizmat qiladi, shuningdek, boshqa tillardagi oʻrta asr arabizmlarining ispan manbasiga tegishli ekanligini koʻrsatadi (masalan, álcali → ishqor(kaliy), álgebra → algebra).

Bundan tashqari, ispan tilida soʻz boyligiga emas, balki morfosintaksga oid ayrim arabizmlar ham bor. Masalan, /-í/ suffiksi ayrim gentilicio (maʼlum joyga mansublikni) sifatlarni yasaydi.

U ko'pincha arab yoki musulmon mamlakatlariga mansublikni ifodalaydi va adabiy sharqona (orientalistik) ohang beradi: andalusí, pakistaní, iraní, marroquí, ceutí va h.k. Shu "sharqonalik" konnotatsiyasi esa musulmon yoki arab bo'lmaganlarga nisbatan ham qo'llanadi: israelí, nepalí, malauí va h.k. Hatto DLE (Real Akademiyaning "Diccionario de la lengua española")da qayd etilmagan bo'lsa ham, quyidagi Markaziy Osiyoga mansublik ham darhol tushunarli bo'ladi va ispan tiliga deyarli — aslida umuman — zid kelmaydi: samarcandí, bujarí, jiví, taskentí, biskekí, dusambí, ulanbatorí, astanaí, almatí, kasgarí.

O'zbek tili izohli lug'ati ham al- prefiksi bilan boshlanuvchi ko'plab so'zlar qayd etilgan. Biroq, ispan tilidagi almendra misolida bo'lgani kabi, bunday boshlanish ularning barchasi arab tilidagi aniqlovchi artikl al- bilan tarkiban bog'langanini anglatmaydi: ko'pincha bu yerda على 'alā "ustiga, ustida; –ga/–da; qarshi" ma'nosidagi predlog ishtirok etadi. Masalan: assalomu alaykum < السلام عليكم as-salāmu 'alay-kum ("sizlarga tinchlik bo'lsin"; o'zbekcha salomlashuv), alayh < عليه ("unga qarshi"), alayhissalom < عليه السلام ("unga tinchlik bo'lsin"), alalabad < على الأبد ("abadiy"; o'zb. "har doim"), alaloqibat < على العاقبة ("oxir-oqibat"), alalxusus < على الخصوص ("xususan"); yoki umuman boshqa kelib chiqishga ega: alaf < علف 'alaf ("o't, pichan"; o'zb. "maysa/ko'k o't", toj. "o't"). Ko'rinishidan shunday tuyulsa-da, bu birikmalarning hech birida arabcha artikl kiritilmagan.

Arabcha artikl bor bo'lganlari esa masalan: alvido < الوداع al-wadā' ("xayr"), albatta < البتة al-batta ("mutlaqo, shubhasiz"). Yana biri — alkimyo < الكيمياء — bu ispan tilidan lotin orqali tarqalgan arabizmlar rus tili vositasida o'zbek tiliga kirganini ko'rsatadi (ruschadagi алхимия orqali). Xuddi shuningdek, algebra, algoritm, alkaloid, alkogol, almanax kabi al- bilan boshlanadigan ayrim so'zlar ham o'zbek tiliga rus tili orqali kirib kelgan bo'lib, rus tili ularni yuqorida ko'rganimizdek, lotin orqali tarqalgan ispan arabizmlaridan o'zlashtirgan.

Shunday qilib, arabizmlar Yevropa (ayniqsa ispan) va Markaziy Osiyo tillariga tarixiy aloqa, din, ilm-fan va savdo yo'llari orqali kirib kelgan ko'p qatlamli hodisa bo'lib, ularning shakllanishida fonologik-morfologik moslashuv hal qiluvchi rol o'ynaydi. Al-Andalus davrida ispan tiliga o'tgan birliklarda "al-" artiklining shamsiy harflar oldida // ning assimilyatsiyasi va kutiladigan geminatsiyaning ispan fonologiyasi "uzunlik"ni qabul qilmagani bois qisqarishi kuzatiladi; qamariy harflar oldida esa "al-" saqlanadi. Keyingi davrlarda esa ispan muhitida arab tilining ijtimoiy maqomi pasaygani bilan yangi o'zlashmalar odatda artiklsiz kirgan; shu bois so'z tarkibida "al-" ning bor-yo'qligi arabizmning tarixiy qatlamini aniqlashda muhim mezon vazifasini bajaradi. O'zbek tilida "al-" bilan boshlanuvchi ko'plab birliklar izohli lug'atda qayd etilgan bo'lsa-da, ularning salmoqli qismi aslida على 'alā ("ustiga, qarshi") predlogli birikmalardan kelib chiqqan, ayrimlari esa haqiqatan ham artiklli (masalan, alvido, albatta); bundan tashqari, algebra, algoritm, alkogol kabi xalqaro arabizmlar ko'pincha rus tili vositasida kirib kelgan.

Shuning uchun “al-” bilan boshlanishni avtomatik ravishda artiklning ishorasi deb qabul qilish, xususan xalq etimologiyasiga berilish xatodir: bunday holatlarda shamsiy/qamariy kontekst, assimilyatsiya va geminatsiya izlari, artiklning aglutinatsiyasi, vositachi tillar (ispan–lotin–rus) hamda qatlamning yoshi birgalikda tekshirilishi lozim. Nihoyat, leksik darajadan tashqari morfosintaktik ta’sir ham mavjud: ispan tilidagi -í suffiksi ayrim “gentilicio” shakllarini yasab, arab-islom dunyosiga mansublik yoki kengroq “sharqona” konnotatsiyani beradi. Xulosa qilib aytganda, arabizmlar “al-” prefiksidan iborat sodda ko‘rsatkich emas, balki tarixiy-fonologik jarayonlar va madaniy aloqalar kesishmasida shakllangan murakkab tizimdir. Ularni to‘g‘ri talqin qilish izchil, ko‘p manbali dalillarga tayangan holda amalga oshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Burxonov, Utkir Farkhod o‘g‘li Similitudes y diferencias en los arabismos de las lenguas española y uzbeka. – Toledo, dissertatsiya 2024. – 219 b.
2. Wright, William A Grammar of the Arabic Language. (Kaspari tarjimasi asosida qayta nashr). Beirut: Librairie du Liban. (I bosqich: 1859; II: 1874; III: 1896; 1981 qayta bosma).
3. Corriente, Federico Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance. Madrid: Gredos – 1999.
4. Gómez García, Luz Diccionario de islam e islamismo. Madrid: Espasa Calpe. – 2009.
5. Real Academia Española Diccionario de la lengua española, 23.ª ed. Madrid: RAE/ASALE (onlayn yangilanadigan nashr) – 2014.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent – 2006 – 5 jild.